

**СЕМАНТИКА ТА СТРУКТУРНА ОРГАНІЗАЦІЯ ПРИСЛІВ'ІВ І
ПРИКАЗОК**

Стаття присвячена семантичній і структурній організації прислів'їв і приказок, також з'ясовуються диференційні ознаки прислів'їв і приказок.

Ключові слова: *прислів'я, приказка, фольклор, семантика, структура.*

The article focuses on the semantic and structural organization of proverbs and sayings as well as to the differentiating signs of varying of proverbs and sayings.

Key words: *proverb, saying folklore, semantics, structure.*

Серед різних стереотипів уснорозмовного джерела спостерігаємо одиниці, досить різнорідні за структурною організацією, пізнавальною роллю і ситуацією вживання (*Вчитися ніколи не пізно. Тиха вода греблі рве. Всього буває на віку: і по спині, і по боку. Як дбаєш, так і маєш. Лисом підшитий, псом підбитий. Попав пальцем у небо. Пекельний Марко. Ні кує, не меле. Хоч сядь та плач*).

На позначення таких утворень здавна вживаються паралельні назви – *прислів'я, приказка, приповідка, приповідка, примовка* тощо. Але ще з XIX століття у вітчизняному мовознавстві усталилися на позначення основних пареміографічних різновидів два терміни – *прислів'я і приказка*. Науковий зміст першого з них уже більш-менш визначився щодо “класичних” у своєму вияві екземплярів, а термін *приказка* поки що тлумачиться по-різному.

Прислів'я – це виражений структурою речення народний вислів повчального змісту (буквального чи алегоричного плану), який формулює певну життєву закономірність або правило, що є широким узагальненням багатомісячних спостережень народу, його суспільного досвіду.

Однією з характерних рис прислів'їв є їх синтаксична завершеність. Прислів'я – обов'язково граматично та інтонаційно оформлене судження і, як таке, співвідноситься не з словом, в основі якого лежить певне поняття, а з реченням.

Судження у прислів'ї може мати характер ствердження (*Скрипливе дерево довго живе. Де руки й охота, там скоро робота.*) або заперечення (*Немає науки без муки. Згаяного часу і конем не доженеш.*).

Прислів'я можуть формулювати пряму постійну закономірність (*Згода буде, незгода руйнує. Мир та лад – великий клад. Радість красить, а печаль палить. Двічі молодим не бути.*) або зумовлену (*Невесело на світі жити, коли нікого любити. Не купити ума, як нема. Не жаль плакати, коли є за чим.*), вони можуть також виливатися у форму поради, настанови, рекомендації, підказаних досвідом, певною життєвою закономірністю (*Задля приятеля нового не цурайся старого. Чого сам собі не зичиш, того й другому не жадай. Говори мало, слухай багато, а думай ще більше. Не всякому слуху вір.*).

Прислів'я відзначаються семантичною неоднорідністю: в одних із них зберігається конкретна предметність, пряма номінативність значення, що впливає із суми значень слів-компонентів (*Друзі пізнаються в біді. За праве діло стій сміло.*), в інших – розвивається ще й другий семантичний план – узагальнено-метафоричне, переносне значення, яке безпосередньо не формується значенням складників прислів'я: *Не все те золото, що блищить* (Не все яскраве є цінним), *Під лежачий камінь вода не тече* (Якщо не діяти, нічого не доможешся) тощо.

І. Білодід наводить думку О. Потебні про те, що слід розрізняти прислів'я *образні* та *безобразні* [3:94]. Останні виникають тоді, коли той чи інший вислів, що стисло формулює наслідок спостереження за життєвим явищем у якійсь одній сфері, може цілком вільно вживатися на означення явищ інших сфер, коли "частковий образ" набуває "алегоричного значення", коли він стає, як і в байці, немовби "постійним присудком до змінюваного підмета, постійним поясненням до змінюваного пояснюваного" [3:55], наприклад: *Куй залізо, поки гаряче*.

На фоні усталених утворень, що мають характер яскраво виражених суджень-речень і цілком прозоре моралізаторське спрямування чи виступають як формули, закони, вирізняються словесні комплекси без таких ознак, як-от: *Вовк ситий і коза ціла; Сім п'ятниць на тиждень; З хворої голови та на здорову; Гедзь укусив, Облизня піймав; Дивиться, як кіт на сало* тощо.

Одні з них, хоч і організовані як речення, не мають повчального змісту, не формулюють загального правила, а інші є немовби частинами речення і виконують характеризуючу функцію. Увесь цей різномірний матеріал на відміну від прислів'їв звичайно залучають до фонду *приказок*.

В окресленні обсягу поняття *приказка*, у пошуках характеристичних ознак цього різновиду сталих утворень, які б не тільки вичерпно визначали їх лігвістичну специфіку як окремого типу, але й дозволяли б провести межу між приказками і прислів'ями, у вітчизняному мовознавстві намітилося кілька напрямів.

Ряд дослідників, підкреслюючи синтаксичну замкненість прислів'їв, протиставляє їм численні сталі утворення народно-розмовного джерела, що не мають цієї структурної риси.

"Приказка, – відзначає відома дослідниця російської пареміографії М. О. Рибникова, – це зворот мови, вислів, елемент судження. Прислів'я – закінчене судження, завершена думка" [4:17].

Розвиваючи докладніше тезу про синтаксичну незамкненість приказок, прихильники цього погляду підкреслюють їх функціональне зближення зі словом.

"За своєю суттю приказки – це поетична форма слова: метафора, порівняння, епітет, означення" і, як елемент судження, можуть бути "логічним підметом, присудком, будь-якими обставинами" [4:16, 18].

Приказка "сама по собі є щось недомовлене: вона вимагає свого кінця і розвитку, іноді підмета, іноді присудка, іноді відповіді на питання. Прислів'я передбачає основні члени речення" [4:47].

Виходячи з такого розуміння приказок і беручи до уваги їх лексико-граматичну будову та синтаксичні функції, визначають у їх складі ряд структурних моделей, серед яких найпоширенішими є організовані у формі:

1. простого речення (молоко на губах не обсохло, кіт наплакав, сорока на хвості принесла),
2. дієслівних словосполучень (покласти зуби на полицю, вивести на чисту воду, тримати камінь за пазухою),
3. іменних словосполучень (одного поля ягоди, кров з молоком, ні риба ні м'ясо),
4. прислівникових словосполучень (чорним по білому, не на життя, а на смерть, ні слуху, ні духу),
5. звороту зі словами: хоч, як, мов, немов тощо (хоч греблю гати, хоч трава не росте, як рукою зняло).

Однією із диференційних ознак, яка дозволяє намітити ще один аспект розрізнення прислів'я і приказки, виходячи із цього погляду, є неоднаковий характер їх синонімізування з іншими лінгвістичними одиницями. Типові приказки легко вступають у синонімічні взаємини і між собою, і з словосполученнями вільного значення (*хоч греблю гати, кури не клюють* – багато, велика кількість), прислів'я ж, що являють собою в смисловому і синтаксичному відношенні стійкі речення, синонімічним словом або

словосполученням не заступаються, оскільки значення речення завжди ширше від значення слова чи словосполучення, які є лиш членами речення.

Виділені ознаки приказок (синтаксична незамкненість, еквівалентність слову) допомагають відмежувати деякі їх групи від класично виявлених прислів'їв. Але неважко помітити, що так визначені приказки, їх класифікаційні типи значною мірою збігаються з аналогічною за структурою словесними комплексами книжного джерела, тобто із тими одиницями, які за принципом співвіднесеності зі словом називаються лексичними ідіомами.

У спеціальній літературі робиться також спроба розмежувати прислів'я і приказки на основі їх змісту та пізнавального значення в практиці спілкування: прислів'я висловлюється про предмет взагалі, про предмет як логічний клас, а приказка завжди конкретна у вираженні окремого явища, вона висловлюється про окремий предмет, а тому в формі одиничного судження.

Цим визначається і різна роль прислів'я і приказки в художньому творі. Приказка звичайно тільки називає предмет, явище, факт, а прислів'я вживаються для того, щоб обґрунтувати зображуване явище, факт, довести правильність висловленої думки. Приказка в художньому творі, головним чином, є засіб показу, а прислів'я – засіб доказу, обґрунтування. Прислів'я, отже, виступає як висловлення повчальне, таке, що має пізнавальну цінність, виражає присуд, узагальнююче судження про дійсність, чого не мають, за незначним винятком, приказки.

Слід ще раз звернути увагу на різницю в семантичному обсязі прислів'їв та приказок: класичне прислів'я-речення за своїм смислом завжди двопланове: воно має одночасно прямий план змісту висловлення, що точно відповідає значенню слів, які творять його, і алегоричний план змісту висловлення, який зовсім не відповідає значенню тих слів, що входять до складу прислів'я.

Приказка ж (вона теж має структуру речення) за своїм змістом завжди однопланова. Класично правильна приказка передає тільки прямий смисл змісту висловлення (*Коса – дівоча краса*).

Визначення приказки як сталого народного висловлення-речення, що має лише буквальний зміст, корисно звужує обсяг терміна, виводить за межі приказок усі народні звороти, що функціонально зближуються із словом. Але розподіл між приказками і прислів'ями залишається все ж не досить виразним, існує численний тип прислівно-приказкових висловів.

Прислів'я і приказки відзначаються великою різноманітністю граматичної організації, мають виразні художньо-стилістичні особливості.

Внаслідок багатовікового шліфування в усній мові народу прислів'я і приказки набули особливої завершеності форми, виняткової компактності, лапідарності.

Досить типовими моделями прислів'їв та приказок є прості непоширені речення, що складаються лише з головної пари, як-от: *Очі – міра, душа – віра, Совість – порука, Мова – не полова, Спати – не воювати* тощо.

Енергійності висловлення надає опущення підмета (*Продав – загубив, купив – знайшов*), присудка чи взагалі головної пари (*До людей – по розум, до матері – по серце*).

Поширеною конструкцією цих одиниць є сконденсовані безсполучникові складні речення типу: *Знає кума – знає півсела, Жениться – переміниться, Не побігаєш – не пообідаєш* тощо.

Художня виразність і емоційна наснага прислів'їв та приказок підсилюється такими стилістичними засобами, як ритмічність і римування окремих компонентів (*Проти віку нема ліку. Який рід, такий плід. З краси не п'ють роси. До милування нема силування. Що з воза впало, те пропало. За жито та нас і бито*), повтор однокореневих слів чи одноструктурних словосполучень (*Біда біду перебуде: одна згине, десять буде. Собаці собача смерть*).

Виразною лексико-стилістичною особливістю прислів'їв і приказок є продуктивність функціонування у їх складі коротких (стягнених) і так званих пісенних (нестягнених) форм прикметників:

1. *Поки багат, то поки й сват. Хоч гол, та прав. У товаристві лад – усяк тому рад. Мороз не велик, та стоять не велить. Кулик не велик, а все-таки птиця. Медок солодок, а язичок дере. Сюди ник, туди ник – та й день невелик. Хто милий, той красен. Хоч поганий квіш, да без його гіри. Що більш, то ліпш.*
2. *Хата чужая, як свекруха лихая. Ні гульня, ні робота, коли рвані чоботи. Нащо та й шаноба, як добреє слово. Щирая праця мозольованая. Шаленая муха вкусила за вухо. На сухеє дерево і вогонь пада.*

Прислів'я та приказки часто ґрунтуються на протиставленні й зіставленні антонімів (*Широкі ворота увійти, та вузькі вийти. Руки білі, а сумління чорне. Не ти перший, не ти й останній. Волю неволя вчить. Згода дім будує, а незгода руйнує. Правда кривду переважає. Правда та кривда – як вогонь та вода. Щастя розум одбирає, а нещастя повертає. Хто горя не бачив, той і щастя не зазнає. Малі тілом, та великі духом.*).

Однією з особливостей прислів'їв та приказок є те, що вони досить часто зберігають непродуктивні для сучасної української мови форми синтаксичних зв'язків між компонентами, наприклад:

1. безприйменникове керування у випадках, коли нормативно-літературним є тип приєднаного керування (*Не смійся чужій біді, бо й своя на гряді. Чужому лихові не смійся. Насміявся голій стриженому. Кого болять кості, той не думає в гості,*
2. інший відмінок керованого слова, ніж той, що є сучасною літературною нормою (*Тяжко сіяти, коли ніщо орати. До нашого берега ніщо добре не припливе. Лиха тому зима, в кого кожуха нема, чоботи ледаці, а їсти нема що,*
3. наявність керованого слова при лексемах, які за сучасними нормами не мають здатності керувати (*Благородні – хіба голодні.*

У складі прислів'їв і приказок вживані прийменники **о \ об і к**, які не функціонують продуктивно в сучасній літературній мові, наприклад:

1. *В дорозі, у гостині пам'ятай о худобині. Об Миколі та й ніколи. На Юрія о цій порі, як рак свисне на оборі.*
2. *Не нашого полку, іди собі к вовку. Кожна рука к собі крива. Полегшало батькові к смерті. Найду куму, аби було к чому.*

У прислів'ях і приказках закарбувалися архаїчні форми дієприслівників (*Щастя переходя живе. Ішла не любля і живу терпля*), зокрема у незвичайній присудковій функції: *Не так, як хотя, – так, як мога.* Для таких прислів'їв характерне поєднання дієприслівникових зворотів із безособовими конструкціями (*не мавши статку, не буде й упадку. Не знавши біди, не буде добра. Мовивши слово, треба бути паном*), що з погляду сучасного стилістичного синтаксису не є звичним.

ЛІТЕРАТУРА

1. Данилюк Н.А. Развитие семантической структуры народно-песенного слова в языке украинской советской поэзии: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – К., 1984. – 23 с.
2. Єрмоленко С. Фольклор і літературна мова. – К., 1987. – 286 с.
3. Потебня А.А. Из лекций по теории словестности. Басня. Пословица. Поговорка. – Харків, – 1930. – С. 94.
4. Рыбникова М.А. Русские пословицы и поговорки. Введение. – М., 1961. – С. 16 – 47.
5. Скрипник Л.Г. Фразеологія української мови. – К., 1973.
6. Шульгіна В.І. Про структурно-семантичне моделювання прислів'їв // Мовознавство. – 1990. – № 2. – С. 61 – 64.